

СЕКЦИЯ 2

**КӨЧМӨН ЭЛИНИН ТИЛИ ЖАНА ТИЛ МАДАНИЯТЫ
ЯЗЫКИ И ЯЗЫКОВАЯ КУЛЬТУРА КОЧЕВЫХ НАРОДОВ
LANGUAGES AND LANGUAGE CROPS OF NOMADIC PEOPLES**

УДК 8.1.08

Абдыкалыкова А. А.

И.Арабаев атындагы КМУнун Филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу
кафедрасынын проф.м.а., фил.и.к.

**ПРОФЕССОР К. ТЫНЫСТАНОВДУН ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕ СҮЙЛӨМ
МҮЧӨЛӨРҮНҮН ИШТЕЛИП ЧЫГЫШЫ**

Бул илимий макалада профессор К.Тыныстановдун синтаксисин (1936), анын илимий теориялык жана практикалык маселелерин, бүгүнкү күндөгү ролун, маанисин аныктоого, ачып көрсөтүүгө аракеттер жасалган. К.Тыныстанов – кыргыз тилинин грамматикага (морфология, синтаксис) тиешелүү традициялык маселелерин илимий-нормативдик аспектиден терең териштирип аныктаган окумуштуу.

Өзөктүү сөздөр: грамматика, грамматикалык категория, морфология, синтаксис, сүйлөм, ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч, сөз айкашы, татаал сүйлөм ж.б.

Абдыкалыкова А.А.

к.ф.н., и.о. профессора кафедры практического курса филологического образования КГУ
им.И.Арабаева

**РАЗРАБОТКИ ФУНКЦИЙ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В УЧЕБНИКАХ
ПРОФЕССОРА К.ТЫНЫСТАНОВА**

В данной статье автор старался раскрыть научно-теоретические и практические вопросы синтаксиса (1936) проф. К.Тыныстанова, а также определить роль и значение на сегодняшний день. К.Тыныстанов – ученый, глубоко изучавший и определявший традиционные вопросы научно-нормативного аспекта грамматики (морфология и синтаксис) кыргызского языка.

Ключевые слова: грамматика, грамматическая категория, морфология, синтаксис, предложение, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство, словосочетание, сложное предложение и т.д.

A. A. Abdykalykova

professor the department practical course of philological science, I.Arabaev Kyrgyz state university

PARTS OF SENTENCE IN THE WORKS OF PROFESSOR K.TYNYSTANOV

The article is devoted to determine the K.Tynystanov's syntax's book (1936), and nowadays's scientific and theoretical value and role. K.Tynystanov is the scientist who deeply investigate and identify the traditional issues of scientific and regulatory aspects of grammar (morphology and syntax) in the Kyrgyz Kyrgyz language.

Keywords: *grammar, grammatical category, morphology, syntax, sentence, subject, predicate, determining additions, the circumstances, the phrase, complex sentences, etc.*

Синтаксис (грек. *syntaxis* – түзүлүш, тартип) – тил илиминде, сүйлөмдүн түзүлүшүн, сөз айкашын жана сүйлөм мүчөлөрүн окутуучу грамматиканын бир бөлүмү.

Түрк тилдеринин синтаксистик маселелерин изилдөө Совет бийлигинин жылдарында да улантылып келди. Түрк тилдеринин грамматика, анын ичинде синтаксис маселелерин терең изилдөөдө советтик түрколог профессор Н.К.Дмитриевдин грамматикалык эмгектери айрыкча мааниге ээ болду.

Синтаксис – түркологияда кеңири изилденбеген, кыйла маселелери талаш туудуруп келе жаткан бөлүм. Ага тиешелүү маселелерди изилдөөдө орус окумуштуулары (XVIII-XIX кк. Берков, Греч, Давыдов, Буслаев, Фортунатов, Петенбя ж.б.) XX кк. Шахматов, Пешковский, Богородский, Петерсон, Виноградов ж.б. чоң эмгек сиңиришкен. Морфологиялык көрүнүштөргө караганда синтаксистик көрүнүштөрдө тилдердин ар башка системага жата тургандыгына карабастан, кээ бир жалпылыктар же окшоштуктар көбүрөөк орун алган.

Ошондон улам, революцияга чейинки М.Казем-Бек, П.М.Мелиоранский, Н.Ф.Катанов ж.б. жана андан кийинки Гордлеевский, Насилов ж.б. айрым түркологдор синтаксис маселелери боюнча орус тил илиминде белгилүү теориялык көз караштардан кеңири пайдаланып келишкен.

Профессор Н.К.Дмитриев түрк тилдеринин синтаксис маселелерин изилдөөдө, бир жагынан, орус тилиндеги жетишкендиктерди эске алса, экинчи жагынан, түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүндөгү бөтөнчөлүктөрдү эске алган.

Талаш көз караштардын көп экендиги, мисалы, синтаксистин так аныкталбаганынан да ачык байкоого болот. Айрым окумуштуулар анын милдетин өтө тар түшүнүшкөн. Бул жөнүндө, маселен, эки түрдүү көз караш орун алган. Кээ бир окумуштуулар (Фортунатов, Петерсон) синтаксистин милдети сөз айкашын талдоо, башкача, айтканда, синтаксис – сөз айкашы (словочетание) жөнүндөгү окуу деп эсептешкен, айрым окумуштуулар (Дельбрюк) синтаксистин милдети сүйлөмдү талдоо же сүйлөм жөнүндөгү окуу деп карашкан. Синтаксистин изилдей турган негизги объектисинин өзү ар башка көз карашта каралып келген.

Революцияга чейинки М.Казем-Бек, П.М.Мелиоранский, Н.Ф.Катанов сыяктуу көрүнүктүү түркологдордун эмгектеринде синтаксис маселелеринин ичинен жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү маалыматтар толугураак берилет.

Түрк тилдеринин, анын ичинен кыргыз тилинин синтаксис маселелерин кеңири планда изилдөө Совет бийлигинин 1950-жылдарына таандык. Бирок кыргыз тилинин маселелерин, анын ичинен грамматикасын 1925-30-жж. алгачкылардан болуп изилдеген окумуштуу – К.Тыныстанов.

Бүгүнкү күндүн деңгээлинен алып караганда, 30-жылдардагы синтаксис маселелерин К.Тыныстанов тарабынан канчалык даражада аныкталганын тактоо зарылдыгы келип чыгат. Иштин жүрүшү К.Тыныстанов тарабынан аныкталган синтаксистик категориялар азыркы кыргыз тилиндеги фактыларга салыштыруу аркылуу жүргүзүлөт. Бул үчүн жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси боюнча Ы.Жакыпов, А.Жапаров, М.Мураталиев, А.Турсунов жана Б.Тойчубекованын монографиялык эмгектерине таяндык.

«Советтик Кыргызстан» гезитинин 1989-жылдын 30-майындагы санына профессор Т.К.Ахматовдун «Кыргыздын туңгуч окумуштуусу» деген макаласы чыгып, анда К.Тыныстановдун синтаксис окуу китеби тууралуу да маанилүү маалыматтар берилген. Т.Ахматов: «Бул окуу китебинде кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү берилген. Ошону менен бирге кыргыз адабий тилинин орфографиясын тилдик фактыларды келтирүү менен, так туюнтмаларды берүү аркылуу өзүнүн алгылыктуу эрежелерин сунуш кылган. Кошмо сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм деп берилип, аларды так айтылган эреже, мисалдар менен жабдыган. Татаал кошмо сүйлөм, себеп, салыштырма, танапташ, натыйжалаш, шарттуу, кайчылаш, учурлаш, божомол, чечме деген түрлөргө бөлүнгөн. Бир сөз менен айтканда, кыргыз тилинин синтаксистик курулушуна тийиштүү өзгөчөлүктөр бүт камтылып, алар эне тилибиздин ички ресурстарынан алынган терминдер менен аталган. Азыркы учурда бул терминдердин кыйласы өзгөртүлгөн. Бирок, К.Тыныстанов тарабынан аныкталган фактылар өзгөрбөгөндүгүн эч ким тана албайт. Ошондуктан кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык өзгөчөлүгүн аныктаган биринчиликти К.Тыныстановдун өзүнө бергенибиз калыстык деп ойлойм» (Ахматов Т.К., 1989) дейт.

Бул маселе боюнча К.Тыныстановдун «Кыргыз тилинин синтаксиси» (6-7-8-жылдар үчүн) окуу китебинде грамматикалык материалдардын берилиши жана өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүздүк. Анда “Сүйлөм жөнүндө жалпы түшүнүк” деген бөлүмдө «Сүйлөнгөн сөздөр (речь) ойду, сезимди билдирүү үчүн жана аларды бирөөгө түшүндүрүү үчүн жумшалат. Айрым ойду түшүндүрүү үчүн кээде аз, кээде көп сөз колдонулат. Кай бир айрым ойду айтуу үчүн кээде бир гана сөз жетишет. М.: Түн. Эл уктаган. Мен жалгыз отурам. Эпкинүү иштеп жатам. Самаган максатым сынакта биринчиликти алуу.

Бүткөн айрым ойду билдирүүчү сөздү же сөздүн тизмегин сүйлөм дейбиз. Речь тизмегине катышкан айрым сүйлөмдөрдүн чектери болот. Билинип турат. Сүйлөм кезинде бир аз аяндай калабыз же токтой калабыз. Сүйлөмдөрдүн чектери жазууда тыныш (.,?!) менен белгиленет, жазууда ал тыныштар, биринчиден, ал ойду түшүндүрүүдө, экинчиден, жеңил жана так окууда жардам кылышат» (1936, 28-б.). Бул сүйлөмгө карата берилген К.Тыныстановдун эреже, мисалдары көрүнүп тургандай, азыркы кыргыз тилиндеги аныктамаларга салыштырмалуу абдан эле жөнөкөйлүгү менен байкалат.

Сүйлөмдөрдүн интонациялык маанилерине карата бөлүнүштөрү тыныш белгилери аркылуу гана берилген (*жай, илентүү, суроолуу*). Кандай гана сүйлөмдү албайлы, алардын модалдык маанилери, грамматикалык жактан толук уюштурулушу интонациянын ушул үч түрүнүн негизинде турары белгилүү. Келтирилген мисалдардан сүйлөмдүн негизги өзгөчөлүгүн алардын чеги катары гана көрсөтүлгөндүгүн байкайбыз. Ал эми сүйлөмгө берген аныктамасын алсак, кийинки мезгилдердеги окуу китептеринде деле сүйлөмдүн сөз жана сөз тизмектеринин түзүлө тургандыгын берген. М.: «Грамматикалык жактан уюшулуп, бүткөн бир айрым ойду билдирүүчү сөз же сөздөрдүн тизмеги сүйлөм деп аталат» (Тыныстанов, 1936, 33-б.).

Оозеки речте ар бир сүйлөмдүн аягында бир аз тыным болот. Ал эми жазууда сүйлөмдүн аягына тиешелүү тыныш белгилер (чекит, суроо, илеп) коюлат. Бул салыштыруу аркылуу К.Тыныстанов тарабынан иштелген эрежелердин (1936, 1973) 70-жылдарга чейин өз калыбын өзгөртпөй, окуу куралдарында берилип келе жаткандыгын көрүүгө болот.

Ар кандай сүйлөмдүн модалдык табияты айрым бир бүткөн ойду билдириши, анын тутумун түзүп турган сөздөр (синтаксистик категориялар) менен интонациянын катышына,

алардын ар кыл бөлүкчөлөрүнүн ичинен баш мүчөлөр категориясы анын уюткусун, структуралык негизин, грамматикалык белгисин түзөт. Булардын ичинен сүйлөмдүн баш мүчөлөрү анын негизги борбору катары келишет да, айкындооч мүчөлөрдүн бул же тигил мүнөздөгү кырдаалдарын айкындоо, тактоо үчүн колдонулган сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат.

Ээлик милдет аткаруучу сөздөрдүн табияты анын милдетин аткарып турган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасы менен тыгыз байланышып турган маселелерден болуп саналат. Ээлик милдет аткаруучу сөздөр жөнүндө кыргыз тилинде, ошондой эле башка түрк тилдериндеги адабияттарда да изилдөөчүлөрдүн, негизинен, бирдей көз карашта турушкандыктары белгиленет (Тыныстанов, 1936. 35-, 24-бб.).

Баяндооч – кайсы тилде болсо да, сүйлөм түзүлүшүндө башкы ролду ойной турган мүчөнүн бири. Баш мүчөлөрдүн ичинен баяндооч мүчөлөрүнүн ролу абдан чоң. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык көп түрдүүлүгү да, негизинен, баяндооч мүчөлөрдүн структурасы, табияты менен тыгыз байланыштуу. Түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде грамматикалык категориянын негизги бир формасы баяндоочко таандык болот.

Баш мүчөлөрдүн ортосундагы грамматикалык байланыштар ээрчишүү жолу менен ишке ашат. Синтаксистик байланыштын бул түрү баш мүчөлөрдүн ортосундагы грамматикалык биримдикке туура келип, бул жагынан ээрчишүү байланышы синтаксистик байланыштын башка түрлөрүнөн предикативдик катышта башкы орунда турат. Ал эми байланыштын башка түрлөрү багындыруучу сөздөргө карай байланыш формаларынын аттрибуттук мүнөздөгү катыштарда турушу менен мүнөздөлөт (А.Жапаров).

Ээрчишүү байланышында баяндооч ээнин грамматикалык формасын кабыл алып, аны жак жана сан боюнча ээрчийт. Баш мүчөлөрдүн ортосундагы ээрчишүүнү К.Тыныстанов «Жактар» деген бөлүмдө өзүнчө караган. Мында сүйлөм мүчөлөрүнүн жактар боюнча ээрчише тургандыгы, баш мүчөлөр ортосундагы, баш мүчөлөр менен айкындоочтордун ээрчишүүсү деген эки түрү берилген. “Сүйлөм мүчөлөрү жактар менен ээрчишет. Ээрчишүү түркүн болот: баш мүчөлөр өз ара ээрчишет, баш мүчөлөр менен айкындоочтор ээрчишет” дейт автор.

Кыргыз тилин синтаксистик түзүлүшүнүн эң негизги маселелеринин бири болуп, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү эсептелет. Айкындооч мүчөлөрдүн сүйлөм ичиндеги мааниси, алардын аткарган функцияларына карата классификацияланышы, синтаксис терминдеринин иштелип чыгышы, негизинен, 1936-жылдагы К.Тыныстановдун түзгөн синтаксисинен башталат. Алсак, 1936-жылы чыккан синтаксисте баш мүчөлөр, айкындоочтор деп аталат, ал кийинки китептердин авторлору аларды улам жакшыртып, улам толуктап жүрүп отурушкан. М.: Т.Актанов менен К.Бакеевдин синтаксисинде баш мүчөлөрдөн башкаларды айкындооч мүчөлөр деген эки топко бөлүшкөн. Кийинчерээк бул терминдер дагы толукталып, башка авторлор тарабынан иштелип, мектептерде 50-жылдарга чейин колдонуп келген. Ал эми айкындооч мүчөлөрдүн маселелеринин жана терминдеринин иштелишине жана толукталышына А.Жапаровдун көп жолу басылган 6-7-класстарга арналган «Кыргыз тилинин грамматикасы» аттуу педагогикалык окуу жайлары үчүн жазган окуу китебинде (1952-1962) синтаксистик терминология эки эседен артык байыды десек жаңылбайбыз. М.: Бышыктооч алгачкы чыккан грамматикаларда өзүнчө синтаксистик категория катары бөлүнгөн эмес. Автор бул категорияны өзүнчө бөлүү менен гана чектелбестен, аны орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, максат бышыктооч деген түрлөргө

бөлүп көрсөткөн. Ал эми толуктоочту тике жана кыйыр толуктооч деп эки түргө бөлгөн. Эми сөздүн нугун К.Тыныстановдун грамматикасындагы айкындооч мүчөлөр жана алардын классификацияланышына бурсак:

Сүйлөм ичинде ээ менен баяндоочтон башка да мүчөлөр болот, бул сөздөр айкындооч деп аталат, анткени булар баш мүчөлөрдү айкындап турат.

Айкындоочтор сүйлөмдөгү ээни же баяндоочту айкындашат, ошондуктан алар ээ менен баяндоочтун айланасына топтолушат. Кайсы айкындооч сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн кайсынысына таандык экендиги сүйлөмдүн маанисинен билинип турат. М.: Мал мыкты семирди. (Мал кантти? – семирди. Мыкты семирди. Мындагы айкындооч – мыкты. Бул айкындооч баяндоочту айкындап турат). Колхоздун малы мыкты семирди. (Кимдин малы мыкты семирди? – Колхоздун малы. Мында ээни айкындап турган сөз – колхоздун). Баш мүчөлөрдө бир канчалаган айкындоочтор да болот. Кай бир учурда бул айкындоочтордун баары мүчөгө тике тутумдашат.

Маани жактан башка мүчө менен тике тутумдашкан айкындоочту тике айкындооч деп, баш мүчөгө тике айкындооч аркылуу барып тутумдашкан айкындоочту кыйыр айкындооч деп айтабыз. М.: Наарындагы колхоздун малы семирди. Мында колхоздун – тике айкындооч, Наарындагы кыйыр айкындооч.

Баш мүчөлөрдө бир гана эмес, бир нече тике айкындооч да болушу мүмкүн. Бул тике айкындоочтор турган орундарына карабастан, баш мүчө менен маани жактан тике тутумдашат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө маани жактан тике тутумдашып турган бир нече айкындоочторду терме айкындоочтор дейбиз. М.: Нарындагы колхоздун субай малы быйылкы жайда мыкты семирди.

Сүйлөмдөгү айкындоочтор да өздөрүнүн түзүлүшүнө жараша үчкө бөлүнөт.

Биринчи – жөнөкөй айкындооч. Жалкы түрдө туруп, баш мүчөлөрдүн бирин (ээни же баяндоочту) айкындаган сөздөрдү жөнөкөй айкындоочтор дейбиз. М., Ударник Асан жакшы окуду (Ээни айкындап турган – сөз ударник, бул жөнөкөй айкындооч, анткени бул жалкы сөз, өзүнчө айрым мааниге ээ. Баяндоочту айкындап турган сөз – жакшы, бул жөнөкөй айкындооч). Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүндө жөнөкөй айкындоочтордон бир нече тике айкындоочтор да болот.

Экинчи, баянчы айкындооч. Сүйлөмдө айкындоочтук милдет аткарган баянчы ээ болучу сөздөрдү баянчы айкындоочтор дейбиз. М.: Бара жаткан кишинин жанындагы киши – менин жолдошум. Мындагы ээ – киши, анын тике айкындоочу – жанындагы, тике айкындоочтун айкындоочу – кишинин, тике айкындоочтун айкындоочуна айкындап турган – бара жаткан. Мындагы баянчы айкындооч – бара жаткан деген сөз.

Үчүнчү, татаал айкындооч. Татаал ээ болгон сөздөр сүйлөмдө айкындоочтук милдетти да аткарышат. Мындай татаал ээлерди уюштурган сөздөрдөн түзүлгөн айкындоочторду татаал айкындоочтор дейбиз. Мисалы: Бара жаткан киши – менин жолдошум. (Мындагы ээни айкындап турган сөз – бара жаткан). Бул баянчы айкындооч.

К.Тыныстановдун түзгөн синтаксисиндеги айкындооч мүчөлөрдүн бөлүнүшүн карап көргөнүбүздө ээ менен баяндоочтун зонасына карай шарттуу түрдө тике жана кыйыр айкындоочтор деп экиге ажыратылган. Жана алардын сүйлөмдөгү баш мүчөлөрүн кайсынысына таандык экендигин сүйлөмдөн маанисине гана байланыштуу белгилүү болорун көрсөтөт. Сүйлөм толук мааниге жетиши үчүн көп учурларда баш мүчөлөрдүн маани жактан тийиштүү айкындооч мүчөлөр менен толуктанып келиши талап кылынат. Ал эми айкындооч

мүчөлөр ээ менен баяндоочтун зонасынан ээлеген орду, синтаксистик функцияларына карата аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп үчкө бөлүнөт деп караган. Андан сырткары сүйлөмдүн түрлөрүн, алардын бөлүнүштөрүн, аткарган кызматтарын дээрлик иштеп чыккан.

Колдонулган адабияттар:

1. Ахматов Т.К. «Кыргыздын тунгуч окумуштуусу». «Советтик Кыргызстан», Ф.: 1989. 30-май.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф.: 1979.
3. Иманов А. Кыргыз тили. Ф., 1990.
4. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси (6-7-8-жылдар үчүн) – Ф.: 1936.

Рецензент: фил. и. д., профессор Маразыков Т.С.

УДК 37.01.001.8 (575.2)

Ахметова С. Е.

М.Рыскулбеков атындагы КЭУнин мамлекеттик жана официадуу тилдер кафедрасынын ага окутуучусу

КЫРГЫЗ ЖОМОКТОРУНУН ОРУС ТИЛ САБАГЫНДА ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕРИН КОЛДОНУУ

Заманбап жашоодо түрдүү маалыматтардын көптүгүн сабаттуу кабыл алуу жана талдоодо туура багыт алуу ар бирибиз үчүн зарыл. Сынчыл ой жүгүртүү технологиясынын стратегиясы студенттердин алган билиминде ар түрдүү кырдаалдарды талдоодо колдонууга жардам берет. Макалада орус тили сабагында сынчыл ой жүгүртүү технологиясын колдонуунун элементтери чагылдырылат.

Өзөктүү сөздөр: маалымат, сынчыл ой жүгүртүү технологиясынын стратегиясы, тажрыйба, кеп өстүрүү, жомок.

Ахметова С. Е.

Старший преподаватель кафедры государственного и официального языков КЭУ им. М. Рыскулбекова

ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОЙ СКАЗКИ

В современной жизни для каждого из нас необходимо умение ориентироваться в условиях переизбытка разнообразной информации, грамотно воспринимать ее, понимать, анализировать. Стратегия технологии критического мышления помогает студентам анализировать, применять полученные знания и их результаты как к стандартным, так и нестандартным ситуациям, вопросам и проблемам; развивает способность ставить новые вопросы, вырабатывать разнообразные аргументы.

В статье описываются элементы технологии критического мышления, используемые на занятиях русского языка.

Ключевые слова: информация, стратегия технологии критического мышления, опыт, развитие речи, сказка.